

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2018 – Kış / Winter
Sayı/Issue: 42 - Sayfa / Page: 345-358
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 17.10.2018
Kabul/Accepted: 11.11.2018
Araştırma Makalesi / Research Article

**“İSTİRAHAT-I RAIYYET VE TE’YİD-İ RABİTA-I PAYİTAHT”
BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİNDE AŞİRET VE
MEKTEP İLİŞKİSİ (1880-1908)**

***TRIBES AND SCHOOL IN THE OTTOMAN STATE IN THE
CONTEXT OF THE SOCIETY'S REST AND
CENTRALITY (1880-1908)***

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment TOPUZ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
ercumenttopuz@yyu.edu.tr

Öz

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kurumsal tezahürlerini teşkil eden mektepler, müesses nizamın mevcudiyetini muhafaza edip müstakbele taşıma misyonu ile teşkilatlandırılmışlardır. Osmanlı Devleti, bu tür bir teşkilatlanmayı mensubu olduğu medeniyet havzasından tevarüs ederek mekânın ve zamanın kıymetleri üzerinden güncellemiş ve bahse konu yapıları kendi mukadderatının muvazzaf müesseseleri haline getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında mekteplerin yeni düzenin misyoner müesseseleri olarak yeniden anlamlandırılıp yaygınlaştırılması bu tespitin bir temsildir.

XIX. yüzyıl siyasi hafızasının hafakanlarını teşkil eden ideolojik jargonlar, Osmanlı Devleti gibi ittihad-ı anasıra istinat eden teşekkülleri tehdit etmiştir. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren azınlıkların rahatsızlıklarını ifade eden bağımsızlık mücadelelerine benzer homurdanmaların yüzyılın son çeyreğinde Müslim aşiretlerden gelmesi, devleti uzun vadeli çözümler üretmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda kendi dindaşlarından gelen tehditleri tedib ve tenkil etmek maksadıyla payitaht odaklı siyasi, içtimai, askeri ve iktisadi enstrümanlar geliştirilmiştir. Zikredilen enstrümanlardan biri de

mektepleri, aşiretlerin yoğunlaştığı yerlerde yaygınlaştırmak olmuştur. Maarif merkezli bu politik tavrı, arşiv vesikaları başta olmak üzere ikinci el kaynaklar üzerinden anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mektep, Aşiret, Merkeziyetçilik.

Abstract

The schools that constitute the institutional appearances of the education and training activities have been organized as institutions that have been assigned with the mission of preserving the existing order and carrying them forward. The Ottoman Empire inherited such an organization from its belonged basin of civilization and updated this heritage through the values of space and time. It has made these structures charged with its own institutions. In the second half of the 19th century, it was a manifestation of this determination that the schools were re-interpreted and spread through different formations.

In the 19th century, the ideological jargon, which constituted the palpitations of the political memory, threatened the foundations based on the unity of the people like the Ottoman Empire. Starting from the first quarter of the century, the grumbling of the struggles for independence that expresses the discomfort of minorities from Muslim tribes in the last quarter of the century led the state to produce long-term solutions. In this context, Ottoman state has developed political, social, military and economic instruments with a focus on payitaht in order to manage and treat the threats coming from own fellow believers. One of the mentioned instruments was to spread the schools in places where the tribes were concentrated. This political attitude based on education has tried to make sense of second hand sources, especially archival documents.

Keywords: Ottoman State, School, Tribes, Centralization.

Giriş

İslam medeniyetinin en önemli temsilcilerinden olan Osmanlı Devletinde eğitim “*terbiye*” öğretim ise “*talim*” kelimeleri ile ifade edilmiştir (Develioğlu 2016;1201). Genel hatlarıyla eğitim (terbiye), ve öğretim (talim) ferdi hususiyetlerin aile ve mahalle gibi resmi olmayan (informal), okul ve benzeri kurumlar gibi resmi (formal) olan platformlar aracılığıyla geliştirilmesini konu edinen hem ontolojik hem de epistemolojik bir kronoloji içinde değerlendirilen süreçtir.

Tarihte Asya kıtası başta olmak üzere Avrupa, Afrika gibi kıtalarda uzun soluklu siyasal serüvenlerin mimarı olan Türklerin başarılarının temelinde bu sürecin yattığı belirtilmiştir. Dolayısıyla zeminin ve zamanın gereksinimlerini dikkate alan ve “töre” olarak anlamlandırdıkları eğitim ve öğretimin plan ve pratiklerini hayatlarının merkezine yerleştiren Türkler, İslamiyet öncesinde varlıklarının istikrarını ve istikbalini “töre” (eğitim ve öğretim)

karşısındaki tutumlarına bağımlı görmüşlerdir. Bu durum Orhon yazıtlarında “*Türk, örf ve adetlerini bırakmalarından dolayı devletsiz ve hakansız kalmış, cariye ve kul olmuş halkı, atalarımın ve dedelerimin töresince yeniden yaratmış ve eğitmiş(im)...*” (Tekin 2006;55) şeklinde tavrız ve tasrız edilmiştir.

Törenin taş üzerine nakşedilmesi işlevi bu tür hatıraların kalıcılığını temin ederken kısa bir süre sonra kâğıt kullanımının Uygur Devleti tarafından kolaylaştırılması, eğitim ve öğretime ilişkin hassasiyetlerin sürekliliğini sağlayan gelişmelere kapı aralamıştır (Yasin 2014;152). Eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması ise Türklerin İslam dinine intisap etmeleriyle birlikte söz konusu olmuştur. Türklerin bu kabulü, kültür ve eğitim hayatlarının koordinatlarına kurumsal bir hafıza kazandırmıştır. Bu hafızanın müteşebbisleri Karahanlı ve Gazneli devleti iken müessisleri ise bu siyasi yapıların arkasından tarih sahnesine çıkan Selçuklular ve Osmanlılar olmuştur.

XIX. Yüzyıl Öncesinde Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim

Eğitim ve öğretimin kurumsal bir zemine taşınması, Türk tarihinde siyasi ömrü asırları bulacak devlet yapılanmalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türk siyasi hayatına yeni ve uzun bir soluk kazandıran mezkûr müesseseler, siyasetin dikkat-i nazarını celp etmiş, çeşitli bahanelerle tesislerine veya tevsî'lerine kapı aralamıştır. Bahse konu kapı aralığında siyasi irade, hem nazari hem de ameli planda sürekli bir güç devşirmiştir. Bu güç siyasi platformda veziriazamdan kâtibine, eğitim prosedüründe müderrisinden muallimine, adalet terazisinde şeyhülislamdan kadısına, içtimai nizamında imamından vaizine, iktisadi düzenindeyse defterdarından muhtesibine kadar uzanan bir çeşitlilik arz etmiştir. Eğitim ve öğretim müesseselerinin siyasi teşekküllere sunduğu katkı karşılıksız kalmamış, mezkur teşekkül sahiplerince ve musahiplerince vakıflar kurularak bu yapıların faaliyetlerine süreklilik kazandırılmıştır. Birbirini besleyen bu mekanizmanın en somut ve vazıh örneğine Osmanlı dünyasında rastlanılmıştır.

Türk tarihine, Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi uzun soluklu bir serüven bahşeden eğitim ve öğretim kurumlarının ilk basamağını sıbyan mektepleri teşkil etmiştir. Bu mekteplere 4-5 yaş grubu “sabi”lerin devam etmesinden dolayı sıbyan ismi verildiği bilinmekle birlikte mektebin mimarisinden kaynaklı taş mektep, bulunduğu konumdan dolayı mahalle mektebi gibi isimlerin tesmiye edildiği de vakidir. Bu mekteplere başlama yaşı ile ilgili belirli bir

kaide ve kuralın olmadığı bilinmektedir. Merkeziyetçi uygulamaların kesafeti altında yeniden şekillenen bir asırda bile (XIX. yüzyılın ilk yarısı) mektep yaşı için tam bir tarih düşülememiş ve bu belirsizlik maarif salnamesinde “... *Herkes evladını vakt-i temyiz olan dört nihayet beş yaşına baliğ oldukda bi-eyyi-hal mektebe vir (dikleri)...*” şeklinde teşrih edilmiştir. (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1317;20). Bahse konu belirsizlik kadimin kıdeminde çözülmüş ve genel itibariyle çocuğun yaşı kanun-ı kadime riayeten 4 yıl, 4 ay ve 4 güne değince mektep çağının geldiğine kanaat getirilmiştir (Esterabadi 1990;66). Bu algının XIX. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettiği görülmüştür.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ilk basamağını teşkil eden sıbyan mekteplerindeki tahsil süreleri hakkında kesin bir süreç de söz konusu değildir. Bazı mekteplerde tahsil süresi asgari 3 yıl iken bazı yerlerde ise bu süre 5 yıl ile sınırlandırılmıştır. Süre bazlı bu yöntemin öğrencinin performansına bağlı olarak değişkenlik gösterdiği de söz konusu olmuştur. XIX. yüzyılla birlikte sıbyan mekteplerindeki tahsil süreci 5 yıl ile sınırlandırılmış ve müfredatının içeriği ise geçmişte olduğu gibi adab-ı muaşerete muvafık bir ahlakla ahlaklanmasını önceleyen, dolayısıyla insanlığa hizmet bilincini telkin eden temel dini kıymetlerin öğretilmesi olarak güncellenmiştir. Tevilini yaptığımız bu süreç ve içeriği vesikada “...*mekatib-i sıbyana altı yaşında çocuk alınıp ol mertebede üç sene müddet içinde elifba cüzü, icrai kuraniye ve Mushaf-ı şerif hatmiyle beraber muhtasar ilmihal risalesi okutturulduktan sonra, dördüncü sene ikinci hatm ile beraber karabaş tecvidi ve ahlak risalesi ve beşinci sene üçüncü hatm ile Birgivi risalesi ve muhtasar fenni hesap risalesi okutturulacak ve beş sene tamamında liyakat-ı tayin edenler ...*”, (BOA, İ.DH., 353/23335) içeriğiyle tavzih edilmiştir.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin orta ve yüksek basamağını ise medreseler teşkil etmiştir. İstirahat-ı tebaanın tesisi ve istikrar-ı siyasetin tensiki mükellefiyetleriyle ön plana çıkartılan medreselerdeki tahsil süreleri öğrencinin performansına bağımlı kılınırken müfredatının yekûnunu dini ilimler teşkil etse de pozitif ilimlere de yer verilmiştir. Böyle bir mükellefiyetle mesul medreselerin temel önceliği devletin ihtiyaç duyduğu yönetici ve memurin sınıfını yetiştirmek olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında âlim-bürokrat tipini yetiştiren medreselerin bu mesuliyetleri, klasik dönemle birlikte Enderun mektebine devredilmiştir. Dolayısıyla XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselilerin yürütme velayetleri ellerinden tedricen alınmış kaza ve ifta salahiyetleri ise Tanzimat dönemine kadar muhafaza edilmiştir. Diğer taraftan eğitim ve öğretim

sistemindeki yetkin pozisyonlarını kaza ve ifta alanlarında olduğu gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar korumuşlardır.

Netice itibarıyla Osmanlı hanedanına uzun soluklu bir siyasi serüven kazandıran eğitim ve öğretim mirası, anayurt endeksli törenin İslamiyet’le kurumsal zemine taşınmış bir suretinden ibaret olduğu yukarıda hülasa edilmiştir. Bu mirasın klasik örgüsüne riayet eden Osmanlı Devleti, tevarüs ettiği sistemi çağın gereksinimleri paralelinde güncelleyerek hem döneminde büyük bir güç olarak ön plana çıkmış hem de bu yapıyı devlet sisteminin birer manivelası olarak kurgulamış ve mensubu oldukları medeniyetin deneyimlerine katkı sunmuştur.

XIX. Yüzyılda Siyasi Hassasiyetler Bağlamında Osmanlı’da Eğitim ve Öğretimin Amacı

“Katı olan her şeyin buharlaştığı” bir asır olarak tasvir ve tavsif edilen XIX. yüzyıl ve bu yüzyılın hâkim kodlarını kaleme alan ve uygulayan Avrupa, sabık çağların maddi ve manevi değerlerini “tahkir”, “tahrip” ve “tağyir” üzerinden değerlendirmiştir. Bu tür değerlendirmenin mükellef müesseselerini ise bu bağlamda yeniden anlamlandırdıkları eğitim ve öğretim kurumlarına havale etmişlerdir. Bahse konu kıta dışındaki durum ise coğrafi yakınlığın, siyasi, dini ve kültürel geçmişin sabite ve parametrelerine göre farklılık göstermiştir. Bu farklılığın somut olarak gözlemlendiği devletlerden biri de hiç şüphesiz Osmanlı Devleti’dir.

Avrupa’nın doğuya açılan kapısı konumundaki Osmanlı Devleti’nde “kadimin kıdemi” anlayışı, geçmişi tahkir, tahrip ve tağyirden ziyade yaşanılan zamanın ziynetleri üzerinden tenkit, telif ve tecdide imkân tanımıştır. Yüzyılın sonuna kadar istisnai durumlar dışında devletin siyasi mevcudiyetini muhafaza etme adına ortaya konulan sürecin genel karakterinin “ıslahat” kavramı üzerinden anlamlandırılması bu tespitin tezahürlerinden biridir. Mezkur müesseseler bahse konu anlayışı vazih bir şekilde senkronize ederek devletin mukadderatına iliştilmiş kaygıları telkinleriyle tahdit, eserleriyle telif ve eylemleriyle tecdit edip, ıslahatın sirkülasyonunu sigorta etmişlerdir.

Geçmiş günün kıymetleri üzerinden tahdit etme anlayışı (Nizam-ı Cedid) III. Selim döneminde söz konusu iken telif etme telakkisi II. Mahmud saltanatında tedavüle sokulmuş, tecdit temennisi ise Tanzimat döneminde tahakkuk etmiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde geçmişi tenkit üzerinden tahdit etme planları kısa soluklu bir duraklama dönemine neden olmuş (Kabakçı Mustafa İsyanından Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına kadar ki süreç) ancak bir kez

dumanı tüten bu teşebbüsün alevlenmesi XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde te'nis (II. Mahmud'un muhafazakar kesimi yandaş kılma tarzı) siyaseti üzerinden telif edilmiştir. Bu siyasetin manivelasını ilmiye sınıfı mensupları teşkil etmiştir. Düşünen adamların (ilmiye sınıfı) doğuşen adamlar (seyfiye sınıfı) karşısındaki bu başarısı eğitim ve öğretim kurumlarının koordinatörlüğünü merkezi iradenin yedine teslim edecek sürecin başlangıcını Sultan Mahmud'a telkin etmiştir. Sibyan mekteplerini, Payitaht İstanbul'da zorunlu hale getiren hatt-ı hümayunun üslubundaki teşvik bu sürecin en özgün örneklerinden biridir.

XVIII. yüzyılın başından itibaren siyasi mukadderatını kalemiyenin kudretli ellerine teslim eden Osmanlı, geçmişi günün değerleri üzerinden telif etme siyasetinin bir tezahürü olarak bu geleneği bu defa merkezi iradenin gözetimi altında sürdürmüştür. Bu anlamda ilk olarak "Tercüme odasını" tesis etmiş sonrasında ise Avrupa'ya öğrenciler göndermiş, askeri okullarını güncelleyerek yenilerini açmış, oluşturulmakta olan bürokrasinin memur ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Ulum-ı Edebiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye isimli okulları kurmuştur. Bu çaba ve gayretlerle eğitim ve öğretim geçmişinin merkezi müessesesini teşkil eden medreseleri sınırlandırılmış, umum teamüller güncel parametreler üzerinden telif edilerek tecdidi tahsin kılan bir tanzim süreci böylece başlatılmıştır. Bu sürecin sürekliliği ise 1857 Maarif-i Umumiye Nezareti üzerinden tesis ve 1869 tarihli eğitim nizamnamesi ile tersim edilmiş, yüzyılın ikinci yarısından itibaren her kademedede (ilk-orta-lise) ve hemen hemen her alanda çok çeşitli muhatap kitlesine hitap edecek olan erkek (zükür) ve kız (inas) okullarının açılmasıyla sağlanmıştır.

I. Meclis-i Mebusan'ın açılış merasiminde memleketin her alanda ilerlemesinin ancak ulum ve maârif kuvveti ile olacağına ilişkin tavriler (Kodaman 1991;28) ile vesikalarda zikredilen amacı afişe eden tebyin ve terkipler her alanda açılan ve açılacak okulların hangi amaçlara matuf ihdas edildiklerini açıkça belirtmişlerdir. Bu bağlamda evkaf muamelelerine haiz memurlardan (BOA. BEO. 3894/292031) maarif muallimlerine (BOA. A. MKT. MHM. 419/77), orman ve hazine menfaatlerini muhafaza edecek kişilerden (BOA. MVL. 845/37) ziraat işlerine vakıf mütehasıslara (MV. 60/48), hayvancılığı daha verimli hale getirecek baytarlardan (BOA. DH. MUI. 23/20) kara ve demiryolları yapımında istihdam edilecek mühendisler (BOA. A. MKT. MHM. 448/53), halk sağlığı ile muhatap hekimlerden (BOA. İ. MMS. 33/1363) taşra yönetiminde etkin kaymakam ve müdürlere (A. MKT. MHM. 94/42) kadar hemen hemen her alanda memur yetiştirmek maksadıyla okullar açılmıştır.

Siyasi, iktisadi, içtimai, askeri, idari vb. alanlardaki plan, program ve pratiklerin profesyonel bir platforma taşınıp devlet reflekslerinin rahatlatılması için ihtiyaç duyulan mütehassısları yetiştirmek maksadıyla açılan bu okullar, mensupları aracılığıyla hem devlet kadrolarında hem de farklı cemiyet ve firkalar adı altında hizmet etmişlerdir. Toplamda, bahse konu okul mensupları XX. yüzyılın ilk çeyreğinde devletin ve milletin mukadderatında doğrudan doğruya aktif bir rol üstlenerek telkinleriyle irticai düşünce ve uygulamaları tahdit, fıkra, risale, layiha ve eserleriyle dönemlerini tedavüldeki kıymetler üzerinden telif ve son olarak eylemleriyle topyekun bir değişimi temin ederek tecdit etmişlerdir. Bu sürecin müşahhas temsil ve semerelerinden biri II. Meşrutiyetin ilanı olmuştur.

Merkezi Hassasiyetler Bağlamında Aşiret ve Mektepler

Siyasi mukadderatını mektepli kesimin eline tevdi eden Osmanlı, yüzyılın bulaşıcı hastalığı olarak zikredilen etnik milliyetçiliği de telkinlerle tahdit, tenkitlerle te'nis ve tefekkürle te'lif edebilmek maksadıyla sahada mekteplere aktif görevler vermiştir. Yüzyılın son çeyreğinde dâhili problemlerin etkisiyle başına buyruk hareket edip merkezi kıymetleri törpüleyen ve bu tavırlarıyla düvel-i muazama olarak zikredilen İngiltere, Fransa başta olmak üzere Amerika ve İtalyanların coğrafyadaki cesaretlerini ziyadeleştiren aşiret teşekkülleri, devletin istikbali açısından önemli bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, nüfusunun önemli bir kısmını teşkil eden aşiretleri te'dib edip bunları yeniden kendi mukadderatının müşterekleri ve müşterileri kılmak maksadıyla payitaht İstanbul başta olmak üzere özellikle bu yapıların temerküz olduğu bölgelerde mektepler açılmıştır. Yerel dinamiklerin inisiyatiflerini de dikkate alan bu okullaşma çaba ve gayretlerinin evvel emirdeki maksadı "*teksir-i servet ve ticaret ve te'yid-i rabıta-ı asayiş ve istirahat-ı raiyyet*" olmakla birlikte zımni maksadı da 1889 tarihli bir vesikada belirtildiği üzere Amerikalı, İngiliz ve Fransız rahiplerinin Osmanlı Devleti'nde dini, milli, mezhebi ve meşrebi farklılıklara sahip bölge halklarının yoğunlaştığı yerlerde birer mektep açarak ahaliyi hükümet aleyhine kıskırtmalarının önüne geçmek olmuştur (BOA. ŞD. 2546/36).

1887 tarihinde Adana'da Amerikan misyonerleri tarafından açılmış mekteplerle diğer ecnebi mekteplerin muzır faaliyetleri dillendirilmiş (BOA. MV. 35/49) ve 1891 tarihli farklı bir vesikada da zikredilen mekteplerin tezvırata teşebbüsle halkı ifsad ettiği belirtilmişti (BOA. Y.EE. 10/53). Bu tablonun tasfiyesini de dini ve milli hassasiyetleri öğütleyen maarif politikası ile

gerçekleştirilebileceği gündeme getirilmiştir. Bu anlamda nizam-ı ibadın ve imar-ı büldanın tahakkukunun nasıl gerçekleştirilebileceği şu içerikle teşrih edilmiştir. “*Sebebi refah ve saadeti milletin ve mucib-i ümran-ı buldan ve memleket olan ulum ve maarifin her tarafça tamim ve intişarı matlubu ali olmasıyla bu kaziyeyi mühimmenin istihsali esbabı terfisine teşebbüs olunmak ve ba-husus vasıtayı yegane maarif olan mekatib tanzim ve islahı ile icab eden mahallerde yeniden mektebler tesis ve küşad edebilme(dir)*”(BOA. MF. MKT. 83/84).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde eğitim ve öğretim kurumlarından beklenti, yukarı satırlarda da ifade edildiği üzere siyasi ve içtimai hayatın çehresinde vuku bulan çelimsizlikleri tespit edip tedavi etmekti. Bu çelimsizliğin en çetin çemberi ise dâhilde figüranların ve hariçte aktörlerin etkisi ile merkezi iradenin otoritesini tartışan yerel güçlerin çemkirmeleri olmuştur. Merkezi teamüllerin çevresine çeper olan bu çelimsizliği bertaraf etmek üzere eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasına istinat eden uzun vadeli politikalar gündeme getirilmiştir. Gayr-i müslim tebaanın sadakatini temin ve tesis etme adına payitaht İstanbul’da açılan Galatasaray Sultanisi bu hassasiyetin ilk örneğini teşkil ettiği gibi 1896 tarihinde yine payitahtta açılan Aşiret mektebi de farklı mezhep, meşrep ve etnisiteye mensup aşair-i Müslim’inin devlete olan bağlılıklarını önceleyen bir teşebbüs olmuştur. Dönemin Osmanlılık ve İslamcılık gibi siyasi sloganları paralelinde gerçekleştirilen bu tür bir maarif politikaları yüzyılın sonu itibariyle yerele taşınarak yaygınlaştırılmıştır. Yerel inisiyatifleri de dikkate alan bu güncelleştirme faaliyetleri neticesinde başta doğu ve güneydoğu Anadolu olmak üzere Suriye ve Irak’taki aşiretlerin de iştirakiyle okullaşma süreci hızlandırılmıştır. 1896 tarihinde Rüştüye ve Sıbyan mektebi olmayan yerlerde müceddeden mektepler inşası hakkında aşiret reislerinin de görüşlerinin alınarak hazırlanan ve Van Vilayeti Meclis-i Umumisinden kaleme alınan layihanın payitahta gönderildiğine ilişkin vesika okullaşma noktasında hem yerel hassasiyetleri göz önünde bulunduran hem de merkeziyetçi teamülleri önceleyen bir teşebbüs olmuştur (BOA. ŞD. 209/11).

Muhatap kitlenin iştirakını temin ederek maarif politikalarını yerelleştiren diğer taraftan merkezi irade üzerindeki maddi ve manevi yükü hafifleten bu okullaşma çabasının örneklerinden birine, Van vilayetinde Haydaranlı aşireti ile sair aşair-i ekrağın rüesa ve efradının sıbyan mektepleri inşasına ve küşadına teşvik edilmeleri hadisesinde rastlanılmıştır (BOA. MF. MKT. 81/108). Geleneğin ihyasına istinat eden bu tür teşebbüslerin taraflarını teşvik babında nasıl taltif edildiği

1907 tarihli farklı bir vesika da şu şekilde tavzih edilmiştir. “*Hakkari sancağı merkezi bulunan Başkale kasabasında masarifi tarafından verilmek suretiyle bir bab mekteb-i rüşdiye inşa ve hükümete taalluk hususlarında hüsn-i hizmet ibraz iden Başkale’li Şeyh Hasan Efendizade Mazhar Efendinin haiz olduğu rütbe-i salisenin saniyeye terfi’yle taitifi hakkında Van vilayet-i behiyesinden gelen 18 teşrin-i evvel 321 tarihli tarihli tahrirat leffen takdim kılındı.*” (BOA. DH. MKT. 1028/46).

Aşiretleri, payitaht odaklı politikaların birer parçası haline getirmeyi amaçlayan okullaşma ile bu faaliyetleri teşvik babında teşebbüs olunan taltif siyasetine ilginç bir diğer örnek ise Dersadet’de bulunan Şivli aşireti reisinin meskenlerine mektep talebinin yerine getirilmesi için verilen emir olmuştur. Şivli aşiret reisinin hizmetini ödüllendirme adına, zikrolunan aşiret bölgesine mektep inşa edilerek orda sakin olan aşayir-i efradın sadakatini temin edecek olan talep 1890 tarihli vesikada şu mahiyette tebyin edilmiştir./: “*Dersaadetde bulunan aşayir-i süvari alayları rüesa ve efradından Şivli aşiretine mensup Cafer Ağa bin Hasbi Ali Ağa meskenlerine bir bab mekteb inşasını ba-arzuhal istida’ itmiş olduğundan diğer tezkire-i çakeri ile tebliğ olduğu üzere inşa kılınacak cevami şerif ve mektepler meyanında bunun dahi inşası mukteza-yı irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahiden bulunmuş olmakla ol-babda emr ü ferman hazret-i veliyyü-l emrindir.*” (BOA. İ.DH. 1231/96384).

XIX. yüzyılın sonunda dâhilde Ermeni azınlığının taşkınlıklarını teskin haricte ise başta Çarlık Rus tehlikesi olmak üzere coğrafya üzerinde at koşturmak isteyen düvel-i muazzamanın tehditlerini tenkil etmek için aşiretlerden teşkil olunan Hamidiye Süvari Alaylarıyla aşayir-i ekradın ve urbanın sadakatlerine ilişkin kaygıların kısa vadede telafi edildiği ifade edilmiştir. Ancak bu kaygıları kayıt altına alıp elde edilen sadakatin uzun vadeye taşınması ve aşayir kaderinin payitahtın mukadderatına raptedilmesi için payitaht İstanbul’da okullar açıldığı gibi taşrada da cami ve mektepler inşasına ilişkin çabalarının da ekonominin yeterlilikleri ölçüsünde hassasiyetle yürürlüğe konulmuştur. Bu tespitin bir tezahürü olarak “*Hamidiye süvari alayları aşayiri için mevaki’ malumede inşası mukteza-yı idare-i seniyyeden bulunan cevami ve mekatibin inşası*” Erzurum ve Van vilayetleri masarif sandıklarına emredilmiştir (BOA. MF. MKT. 147/54). Aynı şekilde Ciran aşiretinin ıslahı için “*husulü esbabından en başlısu mektebler inşa ve küşadı kazıye-i mü’tena bahası olduğu cihetle bab-ı alice bu babda sarf u gayret ve makderet olun(acağının)*” (BOA. İ.HUS. 6/60) bildirilmesi yukarıdaki çabanın farklı bir çehresini teşkil etmiştir.

Hamidiye alaylarına mensup aşiretlerin hizmetlerine mukabil inşa edilen mekteplerin asli gayesi, ahalinin cehaletten kurtarılıp, dâhili ve harici fitne merkezlerinin figüranları olmaktan beri kılınarak devletlerine olan bağlılıklarını artırmak olmuştur. Bahse konu mektepler özellikle kent merkezlerinden uzak kasaba ve karyelere inşa edilmişlerdir. Örnek olarak Mamuratülaziz vilayeti merkezinde idadi ve bazı kazalarında rüşdiye mektepleri açılarak “...*badi-i şer ve mazzarat olan mevadın ref'i ve bais-i teksir-i servet ve ticaret ve te'yid-i rabıta-ı asayiş ve istirahat-ı raiyyet olan esbabın istihsali...*” (BOA. Y.MTV. 49/17) arzu edilmiş “... *ne çare ki mekatib-i mezkurenin fevaidi yalnız buldukları merkez ahalisine münhasır olarak bunda umumun bit-tabı' istifadesi kabil olmadığından dolayı Dersim, Akçadağ ve Kahta gibi sekinesi ekraddan ibaret olan mahaller ahalişi bütün bütün zalam-ı cehl içinde kalmakla beraber bunlardan bir takımı da ıtlak olunur fark-ı dalle efradının iğfal ve desayisine aldanarak hiçbir esasa müstenid olmayan bazı mezahib-i batılaya salık ve bir takım saika-i cehaletle mugayir-i şeri' ve kanun ve ba'zı ahval-ı minhümin olmalarıyla ma'nen ve maddeten hüsrân içinde kaldıklarından başka ma'ruza mülken ve siyaseten ba'zı müşkülât tevliidine dahi sebebiyet vermekte olup ahali-i merkumenin o gibi ahval-i muzır ve na-meşru'adan kurtarılması ise mevaki'-i lazimedede birer mektep te'sisiyle...*” (BOA. Y.MTV. 49/17) aşiret, oymak ve karyelerin bulunduğu yerler hedef alınmıştır. Bahse konu ahaliyi hedef alan talim ve terbiye politikasının tedricen yürürlüğe konulduğu Dersim (BOA. MF. MKT. 1163/20) başta olmak üzere doğu ve Arap vilayetlerinde yerine getirilmeye çalışıldığı müşahede edilmiştir.

Siyasi açıdan aşiretlerin sadakatlerinin teminine matuf teşebbüslerin muhataplarından biri de Arap aşiretleridir. Mezkur topluluklar hem dönem siyasi temayüllerinin etkisiyle hem de düvel-i muazzamanın telkinleriyle aşiret alışkanlıklarını siyasi kulvara aktarmışlardır. Payitaht İstanbul, böyle bir tablonun tesirlerini tasfiye etmek maksadıyla bölge ileri gelenlerinin davet ve tasviyelerine tercüman olmuştur. Bu bağlamda “*Ceziretü-l-Arabın ıslahatına ve aşair-i urbanın hükümete te'yid-i revabıtına dair ba'zı mütaalâtı mutazammın Necd vücuhundan Reşid Nasır ve Medine-i Münevver ulemasından Abdurrahim Paşa taraflarından verilen layiha üzerine mecalis-i mahsus-ı vükelada mütalaa olunan tezkirenin bir fıkrasında Ceziretü-l-Arabın her tarafında mektep küşad mümkün ve bundan halen faide me'mul olmadığı anlaşıldığından şimdilik on mahallinde birer mektep küşadıyla iki vaiz ve iki muallime ve sekiz muallim istihdamı(na)*” (BOA.BEO. 3552/266387) ilişkin talebin

tahakkukundan anlaşılacağı üzere payitaht İstanbul mezkur zaafiyetleri yerel hissiyatlar üzerinden telif ve telafi etmeye çalışmıştır. Bu çaba ve gayretlerin, merkezi hassasiyetlerin tek taraflı bir dayatılmasından ziyade davet ve icabet eksenli bir siyasi program dâhilinde yürütüldüğünü de göstermiştir.

Bu tür hassasiyetin bir benzeri Bağdat vilayeti dâhilinde yaşanmıştır. Vilayette yapılması talep edilen ıslahata ilişkin maddelerden birinde “ *bir aşiret mektebi te’sis ve küşadı lüzumu*” belirtilmiş bu belirteç meclis-i maarifçe değerlendirilmiş ve “*tahsil-i ibtidai te’mîn edilmedikçe böyle leyli mekteplerin küşadından faide hâsil edilemeyeceği*” ifade edilerek “*aşair için seyyar mektebler tesis edilerek menafi-i matlubenin te’mîni esbabına tevessül edileceği*” bildirilmiştir. Bu bağlamda bir diğer hassasiyet ise Suriye vilayeti dâhilinde yaklaşık 50.000 nüfuslu Maan sancağındaki aşair-i müslimin cehaletlerinin izalesi için bir mektep talebi ve akabinde inşa edilmesinde gündeme gelmiştir (BOA. Y.MTV. 89/130).

Aşiretlerin sadakatini te’mîn ve tahkim etmeyi amaçlayan bu tür mütakabiliyet tandanslı maarif politikalarının tahakkuku noktasında yaşanan finansal çaresizlikler belli oranlarda taltif siyasetiyle çözümlenmiştir. Taltife namzet müteşebbislerin olmadığı durumlarda ise aşiret çocukları farklı yerlerde açılmış olan okullara gönderilmişlerdir. Bu anlamda müşahhas bir örnek Van dâhilindeki kâin aşiretlerin çocukları için uygulanmıştır. Van’da maarif politikalarının pratiğe edilmesinde yaşanan tahsisat sıkıntısı giderilene kadar mektep açılması mümkün olmadığından, evlad-ı ekraddan yaşları uygun olanların mekatib-i sultaniye yerleştirilmek üzere mezkûr okulların buldukları yerlere gönderilmeleri uygun görülmüştür (BOA. MF. MKT. 1196/61).

Sonuç

Eğitim ve öğretim genel manada kişinin ferdi hususiyetlerini mensubu olduğu medeniyetin hassasiyetleri üzerinden uzlaştırarak kişiyi evvelen insanlık haysiyetinin hizmetkârı saniyen siyasi aidiyetinin hürmetkârı haline getiren ontolojik, epistemolojik ve kronolojik bir süreçtir. Bu sürecin nirengi noktaları, kültür ve medeniyet havzalarına göre farklılık göstermiştir. Mevzunun muhatabını teşkil eden Osmanlı Devleti’nde eğitim ve öğretimin referans noktasını dini değerler teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin hiyerarşik sınıflandırmasında müfredatın mukaddimelerini ahlaki mesuliyetler, mufassallarını ise mesleki mükellefiyetler oluşturmuştur. Ahlaki mesuliyetler insanlığa hizmeti telkin ederken mesleki

mükellefiyetler ise siyasi mensubiyetine hürmetkâr olmayı tembih etmiştir. Eğitim ve öğretimin bu tür mefkûreyi bir ülkü halinde hem nazari hem de ameli planda devletin kuruluşundan yıkılışına kadar sürdürmüştür.

İnsani kıymetleri ideolojik kalıplara sığdırarak mevcut siyasi teşekkülleri bu bağlamda anlamlandıran XIX. yüzyıl, yurtsuz topluluklara da ilham kaynağı olmuştur. Bu tablo, çok çeşitli dini, mezhebi, meşrebi ve etnik yapılara ev sahipliği yapan devletlerde korku ve kaygı uyandırmıştır. Bahse konu korkunun ve kaygının hâkim olduğu devletlerden biri de mezkur kıymetlere asırlardır ev sahipliği yapan Osmanlı Devleti'dir. Devlet bu tür bir korkuyu, geleneğin icadına ve ihyasına istinat ederek ekarte etmeyi denemiş ve bu bağlamda merkezi hissiyatlara istinad eden siyasi, askeri ve içtimai politik programlar üretmiştir. Payitaht odaklı hassasiyetleri önceleyen bu politikaların pratiğe edilmesinde başvurulan müesseselerden biri de hizmetkâr ve hürmetkâr fertler yetiştiren eğitim ve öğretim kurumları olmuştur.

Osmanlı Devleti bu kurumların kontrol ve koordinasyonunu öncelikle tekeline almış, sonrasında politik programlarını planlayacak ve pratiğe edecek memur, mütehasıs ve müstahdemlerin yetiştirilmesi için farklı formasyonlara mensup mektepler kurmuştur. Yüzyılın sonuna doğru kendini iyiden iyiye hissettiren adem-i merkeziyetçi eğilimleri eğerek kendi merkezi sabitelerine raptetmek için de bu mektepleri birer misyoner müesseseler olarak sahaya sürmüştür. Mezkûr müesseselerin prototiplerini payitaht İstanbul'da kurmuş ve iptidai formlarını ise taşraya taşıyarak bu bölgeleri kendi iradesi doğrultusunda parsellemeye çalışmıştır.

Taşrayı belli oranlarda domine eden aşiretleri öncelikle askeri bir yapılanma içinde çevreleyerek (Hamidiye Alayları) kendi merkeziyetçi anlayışının muvazzaf muhafızları haline getirmiş ve elde edilen bu mevcudu uzun vadede muhafaza edebilmek maksadıyla da aşiretlerin temerküz olduğu bölgelere mektepler açmıştır. Metinde de paylaşıldığı üzere bu teşebbüslerin belli bir bölümü davet ve icabet sürecine istinat etmiştir.

Osmanlı Devleti, aşiretlerin kontrolünü çeşitli siyasi, askeri enstrümanlar üzerinden sağlarken koordinasyonunu ise maarif merkezli politik tavırlar üzerinden tesis etmeye çalışmış ve bu bağlamda aşiretlerin de iştiraklerini temin ederek Doğu, Güneydoğu ve Arap yarımadasına mektepler inşa etmiştir. Mekteplerin inşası esnasında yaşanan finansal sıkıntılar ise taltif siyaseti, seyyar mektepler ve taşımali eğitim uygulamaları üzerinden telafi edilmiştir. Böylece aşiretlerin merkezi hassasiyetleri törpüleyen teamülleri askeri

uygulamalar ile tahdit akabinde aşiret rüesasının da iştirak ettiği mekteplerin açılmasıyla da telif edilmiştir. Osmanlı taşrasının belli bölümlerini teşkil eden mezkûr bölgelerde mekteplerin yaygınlaştırılması sadece dâhili infialleri teskin etmemiş ayrıca düvel-i muazzama ismiyle tesmiye olunan ve bahse konu coğrafyalar üzerinde çeşitli emelleri olan devletlerin istençlerine de ket vurmuştur. Osmanlı devleti maarif tandanslı bu tür politik tavırlar ile hem yerelin istirahatini temin etmiş hem de aşiretlerin inisiyatiflerini merkezi iradenin ilgilileri doğrultusunda inceltmiştir.

Kaynakça

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- (BOA. BEO. 3894/292031)
 (BOA. BEO. 3552/266387)
 (BOA. DH. MKT. 1028/46)
 (BOA. DH. MUİ. 23/20)
 (BOA, İ.DH., 353/23335)
 (BOA. İ.DH. 1231/96384)
 (BOA. İ.HUS. 6/60)
 (BOA. İ. MMS. 33/1363)
 (BOA. A. MKT. MHM. 94/42)
 (BOA. A. MKT. MHM. 419/77)
 (BOA. A. MKT. MHM. 448/53)
 (BOA. MF. MKT. 147/54)
 (BOA. MF. MKT. 81/108)
 (BOA. MF. MKT. 83/84)
 (BOA. MF.MKT. 1163/20)
 (BOA. MF..MKT. 1196/61)
 (BOA. MV. 35/49)
 (BOA. MVL. 845/37)
 (BOA. ŞD. 209/11)
 (BOA. ŞD. 2546/36)
 (BOA. Y.EE. 10/53)
 (BOA. Y.MTV. 49/17)
 (BOA. Y.MTV. 89/130)

2.Araştırma Eserler

- Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi. (1990). *Bezm u Rezm*. Mürsel, Ö. (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
 Devellioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*. (1317). Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yasin, Y. (2014). 8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4 (152), 151-159.